

Ο ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

(Δ ο κ ί μ ι ο ε ί σ α γ ω γ ῆ ς)

Τοῦ Γ. Βαλέτα

Μ ἐ τὸν ὄρον «νεοελληνικός διαφωτισμός» ἐννοῦμε σήμερα τὴν πνευματική, ἐπιστημονική καὶ φιλοσοφική ἐπανάσταση ποὺ προηγήθηκε ἓνα περίπου αἰῶνα καὶ προετοίμασε τὸ Εἰκοσιένα. Ὁ νεοελληνικός διαφωτισμός εἶναι ἡ πιὸ σημαντική, ἡ πιὸ μεγάλη σὲ δυναμισμό περίοδο τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ὅλη ἡ νεώτερη ἱστορία μας εἶναι ἱστορία ἐνὸς σι σ ύ φ ε ι ο υ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ πολεμώντας ἀνειρήνευτα μὲ τ' ἀπομεινάρια τοῦ μεσαιωνισμοῦ, ἀγωνίζεται ν' ἀνεβάσει στὴν κορυφὴ πανύψηλου βουνοῦ τὸν τεράστιο ἀπ' τὸ σῶριασμα τῶν ἀλυτῶν προβλημάτων τοῦ λαοῦ μας λίθο, στὴν κορυφὴ τῆς ἀναγέννησης.

Ἡ μελέτη καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, τόσο παραμελημένη ἀπ' τὸ λογιωτατισμό, ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὸ ἔθνος. Ἡ ἱστορία τοῦ μᾶς ἐνώνει μὲ τὶς ἔνδοξες παραδόσεις τῶν νεοελλήνων διαφωτιστῶν, μᾶς γνωρίζει μὲ πρότυπα παιδευτῶν καὶ μορφωτῶν καὶ ἐμπνευστῶν, ποὺ εἴτε σὰ δάσκαλοι, εἴτε σὰν λόγιοι ἀγωνίστηκαν μὲ πίστη καὶ πατριωτισμὸ γιὰ νὰ λυτρώσουν τὸ ἔθνος ἀπ' τὰ δεσμὰ τοῦ μεσαιωνισμοῦ καὶ νὰ τὸ ἐμφυχώσουν στὸ δρόμο τῶν ἀγώνων τοῦ γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση, μορφώνοντας καὶ δυναμώνοντας, ἀλλὰ καὶ κατευθύνοντας τὴν ἐθνικὴ του συνείδηση.

Ὁ νεοελληνικός διαφωτισμός εἶναι ἓνα κομμάτι ἀξεχώριστο τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων τοῦ λαοῦ μας καὶ τοὺς δπλί-

ζει μὲ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο, μ' ἐπαναστατικὴ θεωρία καὶ μ' ἐθνικὴ πατριωτικὴ συνείδηση. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι βαρὺ ἱστορικὸ λάθος, ὅταν ὁ νεοελληνικός διαφωτισμός ἐξετάζεται χωριστὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση, ἀπ' τὸ λαϊκὸ ἀγροτικὸ κίνημα τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ νεοελληνικός διαφωτισμός εἶναι ἐπίσης ἀξεχώριστο κομμάτι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ, καὶ σὰν τέτοιο παρουσιάζει τὶς ἐθνικὲς του ἰδιομορφίες καὶ πρέπει νὰ ἐξετάζεται σὲ συνάρτηση μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸ διαφωτισμὸ χωρὶς νὰ ἐξαφανίζεται ἡ ἐθνικὴ του φυσιογνωμία, χωρὶς νὰ ξεχνιέται ἢ νὰ ὑποτιμιέται ἡ πρωτοτυπία του, καὶ πρὸ παντὸς ὁ ἀγώνας τῶν διαφωτιστῶν νὰ προσαρμοστοῦν οἱ εὐρωπαϊκὲς ἰδέες καὶ ἐπιστῆμες στὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ μας καὶ νὰ ἐκλαϊκευτοῦν.

Οἱ νεοελληνεὶς διαφωτιστῆς, παίρνοντας τοὺς δρόμους τῆς ξενιτιάς καὶ σπουδάζοντας μ' ἀμέτρητες δυσκολίες, σὰν ἀληθινοὶ πατριῶτες καὶ διανοητῆς, γυρίζανε στὴν ὑπόδουλη πατρίδα καὶ δουλεύοντας σὰ δάσκαλοι στὶς σκοτεινὲς κεντρικὲς περιοχὲς τῆς ἐθνότητος, μεταφέρανε τὶς θεωρητικὲς τοὺς ἀπόψεις καὶ πεποιθήσεις στὴ σφαῖρα τῆς πρακτικῆς καὶ μιλοῦσαν στὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ, διοχετεύοντας τὴν ἀγωνιστικὴ, ἀντιστασιακὴ του ὁρμὴ στὴ μεγάλη κόλπη τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθερωτικῆς ἰδέας. Οἱ νεοελληνεὶς διαφωτιστῆς ζοῦν καὶ κινοῦνται μέσα στὴ σκλαβωμένη ἐθνότητα, νοιώθουν

βαθιά τὰ συμφέροντα καὶ τὰ ἰδανικά τοῦ λαοῦ τους, ἀγκαλιάζουν τὰ προβλήματα του κι ἐπιδιώκουν τὴ λύση τους.

Οἱ νεοέλληνες διαφωτιστὲς εἶναι ἀληθινοί, ἀδίσταχτοι ἔθναπόστολοι καὶ ἔθνεγέρτες, καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτούς, ὅπως ὁ Περραιβός, ὁ Γαζής, ὁ Καίρης, ὁ Βενιαμὴν κλπ., ὅταν σήμανε ἡ ὥρα τῆς ἔθνεγερσίας, κατέβηκαν στὴν Ἑλλάδα καὶ πολέμησαν δίπλα στὸ λαό. Οἱ νεοέλληνες διαφωτιστὲς παρουσιάζουν πολλές ἀναλογίες μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἴωνες φιλοσόφους. Ὅπως ἐκεῖνοι, προχωροῦν κι αὐτοὶ μὲ τὸ δαυλὸ τῆς ἐπιστήμης κι ἀνοίγουν δρόμο σὲ προαιώνια σκοτάδια, ἀπολυτρώνοντας τὴν ἀνθρώπινη σκέψη ἀπὸ τὸ σκοταδισμό, τὴ δεισιδαιμονία καὶ τὴν ἀμάθεια. Στὴν πάλη τους αὐτὴ ἐναντία στὸ μεσαιωνισμό, παθαίνουν πολλοὺς κατατρεγμούς, βρίσκουν τὴ λυσσαλέα ἀντίδραση τοῦ σκοταδισμοῦ, πού ἐδρεύει στὸ πατριαρχεῖο, διώχονται ἀπ' τὶς θέσεις τους, ὑποβάλλονται σὲ ἱεροεξεταστικὲς δοκιμασίες, σὲ ὁμολογίες πίστεως, ἀφορίζονται, ἀλλὰ δὲν ὑποχωροῦν. Συνεχίζουν τὸ ἔργο τους μὲ ἀλύγιστη ἐπιμονὴ στίς ἰδέες τους, πού γιὰ νὰ τὶς ἐξυπηρετήσουν πολλές φορές δείχνουν κάποια συμβιβαστικὴ διάθεση, χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπουν τὶς θέσεις τους. Τέτοιες εἶναι οἱ διώξεις τοῦ Σουγδουρῆ, τοῦ Ἀνθρακίτη, τοῦ Βούλγαρι, τοῦ Παμπλέκη, τοῦ Βενιαμὴν Λεσβίου, τοῦ Στεφάνου Δούγκα, τοῦ Καίρη κλπ. κλπ. Ὁ σκοταδισμὸς γιὰ νὰ σταματήσει τὸ διαφωτιστικὸ ἔργο τους κυνηγᾷ τὴ φιλοσοφία κάθε μορφῆς, καταργεῖ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες.

Ἡ παράδοση τῶν διαφωτιστῶν, ἡ ἀμέτρητή τους φάλαγγα συνεχίζει τὴ διαφωτιστικὴ πορεία τους καὶ μετὰ τὸ Εἰκοσιένα στίς ἀλύτρωτες περιοχὲς καὶ δημιουργεῖ τὰ προοδευτικὰ κέντρα τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ κι ἀπ' αὐτὰ σὰν ἀπὸ Δούρειο ἵππο στέλνει ἀμέτρητους πρωτοπόρους στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ τὴ βγάλουν ἀπ' τὴν καθυστέρηση, νὰ τὴ βάλουν στὸ δρόμο τῆς ἀναγέννησης, καὶ νὰ πραγματοποιήσουν τὰ ἄλυτα αἰτήματα τοῦ προεπαναστατικοῦ διαφωτισμοῦ, πού τὸν ἐπνίξε ἡ προδοσία τοῦ Εἰκοσιένα. Ὅ,τι νέο καὶ προοδευτικὸ ἔχει νὰ παρουσιάσει ἡ μετεπαναστατικὴ Ἑλλάδα, εἴτε στὸ γλωσσικὸ, εἴτε στὸ ἐκπαιδευτικὸ, εἴτε

στὸ πολιτικοκοινωνικὸ ζήτημα, εἶναι ἐκπορευμένο καὶ ἐμπνευσμένο ἀπ' τὴν κυνηγημένη παράδοση τῶν νεοελλήνων διαφωτιστῶν, πού βρίσκουν καταφύγια στὰ παροικιακὰ ἀστικὰ κέντρα τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ (Σμύρνη, Πόλη, Τεργέστη, Ὀδησσό, Βράϊλα, Γαλάτσι, Βουκουρέστι, Μυτιλήνη, Ἀλεξάνδρεια κλπ.). Ὅσο κι ἂν οἱ συνεχιστὲς αὐτοὶ τοῦ διαφωτισμοῦ μας εἶναι ξεκομμένοι ἀπ' τοὺς προεπαναστατικούς προδρόμους τους, στὴν πραγματικότητά συνεχίζουν τὸ ἔργο τους σὲ πιδὸ ἀνεπτυγμένη κλίμακα. Ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς δὲν εἶναι κίνημα ἀπομονωμένο. Ἡ σύνδεσή του μὲ τοὺς προδρόμους καὶ ἐπιγόνους καὶ συνεχιστὲς του πλαταίνει καὶ θαλαίνει τὸ περιεχόμενο, μᾶς δίνει τὰ μέσα νὰ συλλάβουμε θαυότερα τὴν ἱστορικὴ σισύφεια πορεία τοῦ ἔθνους πρὸς τὴν ἀναγέννησή του. Θὰ ἦταν πλάνη νὰ πιστέψουμε, πὼς ὕστερα ἀπ' τὸ Εἰκοσιένα ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς ἔσθησε, ὅπως θὰ ἦταν πλάνη — καὶ μεγαλείτερη — νὰ τὸν φανταστοῦμε σὰν οὐρανοκατέδατο ἀπ' τὴν Εὐρώπη. Γιὰ νὰ περάσει μέσα στὴν παιδεία μας ὁ εὐρωπαϊκὸς διαφωτισμὸς χρειάστηκε πολὺχρονη καὶ αὐστηρὴ ἐπεξεργασία, πού τὴν χρωστάμε στὸ ζωντανὸ καὶ δημιουργικὸ δαιμόνιο τῶν νεοελλήνων διαφωτιστῶν.

Ἰσπερ' ἀπ' τὸ Εἰκοσιένα ἐνισχύεται τὸ φεουδαρχικὸ ἐποικοδόμημα ἀπ' τὸν ἀρχαϊσμό. Ὁ διαφωτισμὸς πνίγεται ἀπ' τὸ σκοταδισμό. Ὁ λαὸς ἐγκαταλείπεται στὴν τύχη του, πιέζεται, διώκεται, πέφτει στὴν ἀθλιότητα. Μαζὶ μὲ τοὺς ἀγωνιστὲς διώκεται κι ἡ προοδευτικὴ σκέψη τῶν διαφωτιστῶν. Ὁ ἀνεχτίμητος μετεπαναστατικὸς διαφωτιστὴς καὶ ἀγωνιστὴς Δημήτριος Αἰνιᾶν γράφει σ' ἓνα ἀντιστασιακὸ ἄρθρο του, πὼς, μέσα στοὺς κατατρεγμούς καὶ τὴν ἀθλιότητά του, ὁ λαὸς τῆς λευτερωμένης ἀπ' τοὺς Τούρκους Ἑλλάδας «τὴν πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ἐποχὴν, κατὰ σύγκρισιν τῆς παρούσης, τὴν ὀνομάζει “καλὸν καιρὸν”». Ἔτσι, μαζὶ μὲ τὸ Εἰκοσιένα, καταχωνιάστηκε καὶ τὸ ἔργο τοῦ διαφωτισμοῦ, κι ἔμεινε ἀτέλειωτο κι ἀσυνέχιστο γιὰ ἓναν περίπου αἰῶνα, τὸν αἰῶνα τῆς κυριαρχίας τοῦ λογικωτατισμοῦ. Ὁ σκοταδισμὸς ξαναγυρίζει, οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες ἐξορίζονται ἀπ' τὰ σχολεῖα, τὸ προοδευτικὸ πνεῦμα κυνηγιέ-

ται, ἡ φιλοσοφία γίνεται ἀληθινὴ «φιλοσοφία», οἱ ἐπιζῶντες διαφωτιστές ὅπως ὁ Καΐρης, ὁ Βάμβας, ὁ Φαρμακίδης, ὁ Κωσταντᾶς, ὁ Ψαλίδας, ὁ Περραιβός, διώκονται ἄγρια ἢ παραγκωνίζονται, ἄλλοι πάλι πεθαίνουν πικραμένοι καὶ ξεχασμένοι στὴν ξενιτιά, ὅπου ἔμειναν μὴ θέλοντας νὰ γυρίσουν στὴν καταπροδομένη πατρίδα. Ὁ Φιλιππίδης, ὁ Κούμας, ὁ Κοραῆς, ὁ Νικολόπουλος, ὁ Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀπ' τοὺς κορυφαίους τοῦ διαφωτισμοῦ, μαζί με τὸν ἔθνικό μας ποιητὴ, τὸν Σολωμό, κλείνουν τὰ μάτια, βλέποντας τὸ ἔργο τους νὰ τὸ καταχωνιάζει ὁ σκοταδισμός, πὺ ἀνάλωσαν δλάκερη ζωὴ γιὰ νὰ τὸν ξεπαστρέψουν. Οἱ ποιητὲς Χριστόπουλος καὶ Κάλδος, ἔρχονται ὁ ἓνας στὴν ἀγωνιζόμενη ἀκόμα, ὁ ἄλλος στὴν ἀπελευθερωμένη πιά πατρίδα, κι ἀναγκάζονται νὰ φύγουν ἀπογοητευμένοι, βλέποντας τὴν κυριαρχία τῶν λογιωτάτων, πὺ στὸ πρόσωπό τους ὁ Σολωμός εἶδε τὸν πιὸ θανάσιμο ἐχθρὸ τοῦ ἔθνους, χειρότερο κι ἀπ' τοὺς Τούρκους.

Ἔτσι δλάκερη ἐποχὴ, ἡ πιὸ σημαντικὴ τῆς ἱστορίας μας, κυνηγημένη ἀπ' τὸ λογιωτατισμὸ καταχωνιάστηκε καὶ στὸ μεγαλειότερό της μέρος παραμορφώθηκε. Ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς παρουσιάστηκε στὸ λαό μας σὰ μιὰ σειρά ὀνόματα καὶ βιογραφίες «διδασκάλων τοῦ Γένους» —σὰ μιὰ σειρά σχολειὰ κι ἀκαδημίες καὶ λύκεια με ξηρὴ ἀπαρίθμηση χρονολογιῶν καὶ ὀνομάτων. Μιὰ τόσο μεγάλη παράδοση ἔμεινε ἀκοίταχτη κι ἀπλησίαστη, χωρὶς μελέτη, χωρὶς ἔρευνα, χωρὶς καμμιά προσπάθεια διάσωσης. Τὸ ἔργο τοῦ Κανταριζοῦ με τὰ πολύτιμα διαφωτιστικὰ του δοκίμια καὶ τὶς γλωσσικὲς του θεωρίες ἔμεινε ἀνέκδοτο. Τὰ ἔργα, ἡ δράση, ἡ μορφή τοῦ Χριστόδουλου Παμπλέκη τᾶφαγε τὸ σκοτάδι. Σήμερα ἐλάχιστα ξέρουμε καὶ πολὺ λίγα μπορούμε νὰ βροῦμε γιὰ τὴν καταπληχτικὴ αὐτὴ μορφή τοῦ διαφωτισμοῦ μας, πὺ κυμαίνεται ἀνάμεσα στὸν θρύλο καὶ στὴν ἱστορία, πὺ πέφτει στὴν ἔπαλξη τῶν ιδεῶν του ἀνάμεσα στὶς τιμὲς τῶν ἀμέτρητων μαθητῶν του ἀπ' τὴ μιά, καὶ τοὺς ἀφορισμοὺς τοῦ πατριαρχείου καὶ τοὺς ἀναθεματισμοὺς τῶν σκοταδιστῶν ἀπ' τὴν ἄλλη. Τὸ ἔργο τοῦ Θεόφιλου Καΐρη εἶναι

στὸ μεγαλειότερό του μέρος, μαζί με τὴν ἀλληλογραφία του με ξένους σοφοὺς, σκορπισμένο καὶ χαμένο. Τὸ πολύτιμο ἔργο τοῦ Φιλιππίδη εἶναι παραπεταμένο κι ἀγνοημένο. Ὁ λογιωτατισμὸς, ἀφοῦ κάθισε παντοδύναμος στὸ σβέρκο τοῦ ἔθνους δὲν ἄφησε πέτρα σὲ πέτρα ἀπ' τὸ περίλαμπρο οἰκοδόμημα τῶν διαφωτιστῶν.

Ὅσο γιὰ τοὺς δύο πρωτοκορυφαίους τοῦ διαφωτισμοῦ μας τὸν Ρήγα καὶ τὸν Κοραῆ, ἀφοῦ δοκίμασε νὰ τοὺς ἐξαφανίσει ὁ λογιωτατισμὸς καὶ εἶδε πὺς ὁ ἀφανισμὸς τους ξεπερνάει τὶς δυνάμεις του, τοὺς ἀπομαρμάρωσε ἔξω ἀπ' τὸ πανεπιστήμιο καὶ σκέπασε τὸ ἔργο τους με δύο ἐλεεινὰ ὀμηρικὰ ἐπιγράμματα, ἀφήνοντας τὰ ἔργα τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ σκορπισμένα στοὺς πέντε ἀνέμους.

Ἄν δὲν βρισκόταν στὰ ἔσχατα γηραιότητά του ἓνας συναγωνιστὴς τοῦ Ρήγα, ὁ Χριστόφορος Περραιβός νὰ γράφει μιὰ σύντομη βιογραφία τοῦ Ρήγα, ἐξήντα τόσα χρόνια ὕστερ' ἀπ' τὸ θάνατο τοῦ πρωτομάρτυρα τῆς λευτεριάς μας, ἂν ὁ ἀνεχτίμητος Διονύσιος Θερειανός δὲν ἀνάσταينه με τρίτομο ἔργο, γραμμένο καὶ τυπωμένο μακριὰ ἀπ' τὴν Ἀθήνα, σ' ἓνα παροικιακὸ διαφωτιστικὸ κέντρο τοῦ ἐλληνισμοῦ, τὴν Τεργέστη, τί θὰ εἶχαμε σήμερα ἀπ' τὸν αἰῶνα τοῦ λογιωτατισμοῦ γύρω στὶς δύο μεγάλες αὐτὲς μορφές;

Ἄν τόσοσ ὁ χαλασμὸς πάνω στὴν παράδοση τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ, πὺ ὅταν πέθανε, τὸ πατριαρχεῖο ἀρνήθηκε καὶ ἀπαγόρευε τὸ μνημόσυνο του στὴν Πόλη, εὐκολα μπορεῖ νὰ φανταστεῖ κανεὶς, εὐκολα μπορεῖ νὰ φανταστεῖ ὁ σημερινὸς ἀκατατόπιστος ἀναγνώστης τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἔκταση τῆς καταστροφῆς, πὺ ἔπεσε πάνω στὶς μορφές καὶ στὰ ἔργα τῶν ἄλλων διαφωτιστῶν. Χάθηκαν χειρόγραφα, ἀτομικὰ ἀρχεῖα, ἔντυπα, φυλλάδια, σάτιρες, γράμματα, ντοκουμέντα πολύτιμα σὲ βαθμὸ πὺ ἡ ἱστορία τοῦ διαφωτισμοῦ νὰ χάσει τὸ πολυτιμώτερο μέρος ἀπ' τὶς πηγές της, γιὰ τὴν αὐτὴ ἀκριβῶς τὰ ἀφανισμένα κείμενα ἐκφράζανε τὶς πιὸ μαχητικὲς, τὶς πιὸ προοδευτικὲς ιδέες τοῦ διαφωτισμοῦ. Ὁ σκοταδισμὸς ἔτρεμε μπροστὰ στὸ φῶς, κι ὅπου τὸ συναντοῦσε τᾶσθηγε. Ἔτσι ἔρριξε κι ὅλη τὴν περίοδο τοῦ διαφωτισμοῦ μέσα στὸ σκοτάδι καὶ τὴν καταχώνιασε, σὲ ση-

μειο, πού όταν τήν πλησιάζει κανείς να βρίσκει μέσα σ' αληθινό χάος και να μην ξέρει πού και πώς να προχωρήσει. Είναι χαρακτηριστικό, ότι δέκα χρόνια βιβλιογραφίας του διαφωτισμού (1790 - 1800), τα πιο πολύτιμα και δημιουργικά, πού τ' άφησε ανεπεξέργαστα ο νεοελληνιστής Emile Legrand, ο λογικισμός δεν αξιώθηκε να τα συμπληρώσει μέχρι σήμερα.

Τή δουλειά πού έπρεπε να κάνουν τα ιδρύματα και τα αρχεία της επίσημης πολιτείας, δεν είναι πολλά χρόνια πού άρχισαν να τήν κάνουν απ' το περιθώριο της πνευματικής μας ζωής ελεύθεροι στοχαστές και έρευνητές, κι έτσι μπορούμε να πούμε, πως μέσα στην τελευταία τριακονταετία, όσο προχωρούμε, τόσο περισσότερο πλουτίζεται με έρευνηματα και μονογραφίες ή βιβλιογραφία του διαφωτισμού, πού πρέπει γρήγορα να συνταχθή και εύρετηριασμένη να γίνει οδηγός για τους νέους, πού μ' ακατάσχετη όρμη θέλουν να γνωρίσουν τή χιλιάκριδη αυτή περίοδο της ιστορίας μας. Για φτωχό κι εύλαδικο μνημόσυνό του, αναφέρω έδω τήν πολύτιμη προσφορά του Φάνη Μιχαλόπουλου στην μελέτη και τήν έρευνα του διαφωτισμού. Ο Μιχαλόπουλος με το πάθος συλλέκτη κι έρευνητή μάζεψε τεράστιο σε βιβλία, φυλλάδια και χειρόγραφα υλικό, έδωσε απ' τους πρώτους σημαντικές εργασίες για το Ρήγα, τή Μοσχόπολη, «Τα Γιάννινα και τήν νεοελληνική αναγέννηση», ωστόσο ο λογικισμός δεν ενδιαφέρθηκε να διασώσει τήν πολύτιμη βιβλιοθήκη του, πού αγνοείται ή τύχη της ύστερ' απ' το θάνατό του, και φόβος είναι μήπως διασκορπιστή.

Πρόδρομος όμως και εισηγητής των διαφωτιστικών σπουδών στην Ελλάδα, ιδίως στον τομέα των φυσικών επιστημών, πρέπει να θεωρηθή ο φωτισμένος ακαδημαϊκός Μιχαήλ Στεφανίδης, πού πολύς νωρίς, απ' τα 1904, άρχισε να δημοσιεύει μελέτες γύρω σε μορφές και κείμενα του διαφωτισμού. Όλες αυτές τις εργασίες του ο Στεφανίδης τις συγκέντρωσε σ' ένα τόμο αργότερα με τον τίτλο «Αί φυσικαί επιστήμαι έν Ελλάδι πρό της Έπαναστάσεως» (Αθήναι (1926). Ο Στεφανίδης δεν χρησιμοποιεί καθόλου τον όρο «διαφωτισμός». Τήν

έποχή τή χαρακτηρίζει «έκπαιδευτική αναμόρφωσις» ή «έπανάστασις υπέρ των φυσικών επιστημών». Όσα όμως γράφει για τή σημασία του νεοελληνικού διαφωτισμού, καθώς θα δούμε παρακάτω, είναι πρωτοποριακά.

Ο Μιχαλόπουλος ονομάζει το διαφωτισμό «Αναγέννηση νεοελληνική». Ύστερα όμως απ' το ξάπλωμα και το μέγαλωμα των νεοελληνικών σπουδών, πού τήν υποτύπωσή τους έδωσα στα 1933 μ' ένα διεξοδικό άρθρο μου στη Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαιδεία (Έλλάς — Νεοελληνική Φιλολογία) δεν μπορεί να σταθεί ο όρος «Αναγέννηση» χωρίς να προκαλεί σύγχυση. Όπως ή νεοελληνική λογοτεχνία έν' ένα άξεχώριστο κομμάτι του ευρωπαϊκού πνευματικού πολιτισμού, έτσι και ή ιστορία μας και ή φιλολογία μας είναι αναγκασμένες ν' ακολουθούν στο γενικό τους αντίκρουσμα τις ευρωπαϊκές ιστορίες και γραμματολογίες. Σήμερα τον όρο «Αναγέννηση» τον χρησιμοποιούμε για να έξετάσουμε τήν περίοδο εκείνη της λογοτεχνίας μας, πού αντιστοιχεί με τήν ευρωπαϊκή αναγέννηση, αν όχι χρονολογικά, τουλάχιστο σε έργα και φανερώματα. Το ίδιο, για τήν έποχή του Λούκαρη και του διδαχτικού κινήματος χρησιμοποιούμε τον καθιερωμένο στην παγκόσμια γραμματολογία όρο «Μεταρρύθμιση — Διαμαρτύρηση». Ο όρος «διαφωτισμός» είναι και ιστορικά και έννοιολογικά ο καταλληλότερος και έκφραστικώτερος για τον χαρακτηρισμό της προεπαναστατικής πνευματικής κίνησης. Ο όρος αυτός δεν έχει ακόμα καθιερωθή, ούτε έχει καθοριστή έννοιολογικά. Ένα άρθρο ανυπόγραφο στη «Νέα Παγκόσμια Έγκυκλοπαιδεία» της Μορφωτικής Έταιρίας (στη λ. διαφωτισμός) αν και σύντομο, είναι αρκετά κατατοπιστικό. Ο όρος «νεοελληνικός διαφωτισμός» χρησιμοποιήθηκε σποραδικά κατά καιρούς, μέσα όμως στην τελευταία δεκαετία ή χρήση του έγινε πιο συχνή και μπορούμε να πούμε πως άρχισε να κατακυρώνεται. Και είναι αυτό εύλογο σημάδι για τή μελέτη του διαφωτισμού. Πρωτύτερα, ακόμα ως τα χτές, ιστορικοί σαν τον Κορδάτο και γραμματολόγοι σαν τον Δημαρά, αντί του όρου «διαφωτισμός», βάζουν περιφραστικούς τίτλους στα κεφάλαια, όπου

έξετάζεται ή περίοδο αυτή τής ιστορίας μας (Περίοδος όργασμου — Ένας κόσμος γεννιέται — Πνευματική και έκπαιδευτική κίνηση κλπ.). Πιό καθοριστικός είναι ό Τάσος Βουρνάς, πού σέ μιá γενική έπισκόπησή του, προσαρτημένη στη μετάφραση τής «Ιστορίας τής Έλληνικής Έπαναστάσεως» του Φίνλεϋ, δίνει μέν τόν τίτλο «Η ιδεολογική προετοιμασία τής έπαναστάσεως», χρησιμοποιεί όμως τόν υπότιτλο «Ο νεοελληνικός διαφωτισμός αντιμέτωπος του σκοταδισμού». Πολύ πρωτότερα, όταν τό 1949 είδε τό φώς ή πρώτη έπανέκδοση τής «Έλληνικής Νομαρχίας» έγινε πολύς λόγος και χρησιμοποιήθηκε εύρύτατα ό όρος «νεοελληνικός διαφωτισμός». Ένα χρόνο πρωτότερα (1948) στην Ιστορία τής Ακαδημίας Κυδωνιών (Α' μέρος — τό έργο μένει ακόμα άσυμπλήρωτο) μίλησα πλατειά για τό νεοελληνικό διαφωτισμό και δοκίμασα να τόν χωρίσω σε περιόδους, καθορίζοντας τό περιεχόμενό τους. Μεγάλη και σημαντική στη μελέτη και έρευνα του διαφωτισμού είναι ή προσφορά του Κ. Θ. Δημαρά. Δυστυχώς τό έργο του στηρίζεται ακόμα σε είδικές μονογραφίες και έκδόσεις κειμένων και ή ιστορική του έπιποπτεία γύρω στο μεγάλο θέμα είναι στενή. Ακολουθούν οί πολύτιμες μονογραφίες του Λ. Βρανούση για τό Ρήγα, για τόν Ψαλίδα και για άλλες μορφές και θέματα του διαφωτισμού, καθώς και οί εργασίες του Μ. Μ. Παπαϊωάννου.

Αργότερα, δυό μελετήματα του Άγγέλου και του Σωτηράκη, φέρνοντας άνέκδοτα στοιχεία, έχουν τόν τίτλο «Συμβολή στην έρευνα του νεοελληνικού διαφωτισμού». Τελευταία συστήθηκε και μιá έπιτροπή, πού με την ένίσχυση του Έθνικού Ίδρύματος προγραμματίσε την έρευνα και μελέτη του νεοελληνικού διαφωτισμού.

Παρακολουθήσαμε, ως ένα σημείο, την είσαγωγή του όρου «διαφωτισμός» και διαπιστώσαμε, ότι βρίσκεται ακόμα στο πρώτο στάδιο τής είσαγωγής και τής κατακύρωσής του, χωρίς να έχει γενικευθ ή και έκλαίκευθ ή. Ο όρολογικός αυτός διαφορισμός είναι σημάδι τής άπουσίας ή τής συγκεχυμένης ακόμα παρουσίας του αντικειμένου στην ιστορική μας συνείδηση. Άληθεύουν — και άληθεύουν πο-

λύ — τά λόγια του μεγάλου μας διαλεχτικού, πώς, όπου δέν υπάρχει ή ιστορία ενός αντικειμένου, εκεί μάς ξεφεύγει και τό ίδιο τό αντικείμενο. Στην περίπτωση του νεοελληνικού διαφωτισμού υπάρχει ή ιστορία, αλλά λειψή και συγκεχυμένη, γι' αυτό και ό όρος διαφωτισμός είναι ακόμα μετέωρος και άκαθόριστος. Τώρα, πού μιá νέα γενεά έρευνητών, έμπνευσμένη άπ' τά αίτήματα και τις αρχές τής νεοελληνικότητας, αρχίζει να πλησιάζει τη μεγάλη αυτή εποχή και να την ξεθάφτει στις μορφές και στα κείμενά της άπ' τόν τάφο, όπου την καταχώνιασε ό λογιωτατισμός, τό άποκαλυπτικό έργο θα προχωρήσει παράλληλα με την έρμηνεία και την ιστορικοκριτική αξιολογική τοποθέτηση του νεοελληνικού διαφωτισμού. Οί ίδιοι οί διαφωτιστές, θέλοντας να χαρακτηρίσουν τό έργο και την εποχή τους χρησιμοποιούσαν τόν ίδιο περίπου όρο «φωτισμός» (ό φωτισμός του Γένους — οί χρόνοι του φωτισμού). Η καθιέρωση σήμερα του όρου «διαφωτισμός» έξυψώνει κι άποκατασταίνει στο πραγματικό της περιεχόμενο την εποχή πού εκφράζει άπό τρεις πλευρές. Πρώτα πρώτα τής δίνει αυτοτέλεια και την ξεχωρίζει άπό άλλες περιόδους τής νεοελληνικής ιστορίας και γραμματείας. Έπειτα δίνει με μιá λέξη, πού την χρησιμοποιούσαν κι οί ίδιοι διαφωτιστές, και τόσο έκφραστικά, όλο της τό άναμορφωτικό για τό φωτισμό του έθνους περιεχόμενο. Και τρίτο και σπουδαιότερο τοποθετεί μέσα στον κύκλο του εύρωπαϊκού διαφωτισμού σαν άξεχώριστο κομμάτι του, με όλες τις έθνικές ιδιομορφίες του και με όλες τις πνευματικές έξακτινώσεις του σε παμβαλκανική κλίμακα, τό νεοελληνικό διαφωτισμό. Αυτό είναι πολύ σημαντικό για την έκτίμηση και τοποθέτηση του δικού μας διαφωτισμού. Σημαντικό άπό την πλευρά, ότι παύει να παρουσιάζεται σαν μιá μεταφορά και μετάδοση ξένων ιδεών, και παίρνει στη θεώρησή μας την έθνική του αυτοτέλεια τόσο στις άφετηρίες, όσο και στα φανερώματά του. Δέν μπορεί να έκτιμηθ ει στο βάθος και στο πλάτος τής αξίας του ό διαφωτισμός μας αν δέν συνδεθ ή με την συγκαιρινή του ελληνική έθνική αντίσταση, με τό ελληνικό άγροτικό και τό διδαχτικό κίνημα.

πού κορυφαῖος του ἐκπρόσωπος εἶναι ὁ ἔθνομάρτυρας Κοσμάς ὁ Αἰτωλός. Ὅπως ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση, ἔτσι καὶ ὁ γαλλικὸς διαφωτισμὸς δὲν προετοιμάστηκε, οὔτε ἐκδηλώθηκε μόνο στὴ Γαλλία καὶ πρωτύτερα στὴν Ἀγγλία. Τὸν δημιούργησαν σὲ πανευρωπαϊκὴ (μὲ ἐπέκταση στὴν Ἀμερικὴ) κλίμακα οἱ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὴ φεουδαρχία καὶ τὸν καπιταλισμὸ, πού ἐκδηλώνονταν μὲ διάφορες μορφές σ' ὅλες τὶς χῶρες. Τὸν προετοίμασαν σὰν ἰδεολογικὸ τους ἐποικοδόμημα ὅλα τὰ μαζικὰ λαϊκὰ κινήματα τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς, πού ἐκδηλώθηκαν ἀκριβῶς στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰῶνα, καὶ σὲ μᾶς οἱ πόλεμοι τῆς κλεφτουριάς, οἱ ξεσηκωμοὶ τῆς ἀγροτιᾶς, ἡ ρούσικη ἐθνεγερευτική ἐπενέργεια ἀπ' τὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Πέτρου ὡς στὰ Ὀρλωφικά καὶ πολὺ πρωτύτερα οἱ πόλεμοι τῆς Βενετιᾶς.

Ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς ἐκδηλώνεται παράλληλα μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸ διαφωτισμὸ, κι ὅσο κι ἂν διαποτίζονται ἀπ' τὶς ιδέες καὶ τὶς ἀρχές του δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ τὸ προτσές τῆς ἀντιφεουδαρχικῆς πάλης τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ στὰ βουνὰ καὶ τοὺς κάμπους, πού τὸ σπουδαιότερο διαφωτιστικὸ ὄπλοστιάσιό της θρίσκειται στὰ δημοτικὰ μας τραγούδια πού συμπληρώνεται στὸ θεωρητικὸ πεδίο ἀπ' τὴν προοδευτικὴ ἀστικὴ σκέψη τῶν διαφωτιστῶν. Ὁ Κοραῆς γράφει στὸ περίφημο «Ἰπόμνημα περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι: «...τῶν ὄντι οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τίνος χρόνου προσέθεσαν εἰς τὴν συνήθη αὐτῶν ἐμπορίαν καὶ τὴν ἐπιμιξίαν τῶν ἐπιστημῶν, πάντοθεν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Γαλλίας ἐξάγοντες [καὶ εἰσάγοντες στὴ χώρα τους] βιβλία καὶ φῶτα, ὡς ἐξάγουσιν ὑφάσματα, ἐπεξεργασμένα μέταλλα καὶ ἄλλα ἔργα βιομηχανίας εὐρωπαϊκῆς». Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ μεγάλου διαφωτιστῆ εἶναι σωστά, χωρὶς ὅμως κιόλας νὰ σημαίνουν, ὅτι ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς ἔχει τὶς ἀρχές καὶ τὶς θάσεις του στὸν εὐρωπαϊκὸ διαφωτισμὸ. Τροφοδοτήθηκε τὸ ἔθνος μας ἀπ' τὴν ξένη ἀστικὴ προοδευτικὴ σκέψη—τὴ στιγμὴ μάλιστα πού μὲ τὴ διασπορά του ἦταν καὶ τὸ ἴδιο ἕνας ἀπ' τοὺς φορεῖς του — πῆρε τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὰ φῶτα του, μὰ ξεκίνησε μέσ' ἀπ' τὸ δικό του

διαφωτιστικὸ ἐποικοδόμημα γιὰ νὰ τὸ πλουτίσει καὶ νὰ τὸ ἐπεκτείνει μὲ τὶς προοδευτικὲς ιδέες καὶ ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις ἢ τὶς παιδαγωγικὲς ἀρχές τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ. Ἄν κρίνουμε ἀπ' τὶς παλιὲς βιβλιοθήκες, πού σώθηκαν σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, τὰ βιβλία πού ἤρθαν ἀπ' τὴν Εὐρώπη τὴν ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ ἦταν ὑπεράφθονα. Ὁ πλοῦτος αὐτὸς τῆς ξένης σοφίας προσαρμόστηκε στὶς ἐθνικὲς ἀνάγκες στὸ βαθμὸ πού τὶς ἐξυπηρετοῦσε, καὶ ἰδεολογικὰ χρησιμοποιοῦντο στὸ βαθμὸ πού βοηθοῦσε τὴ ντόπια διαφώτιση, στὸ βαθμὸ πού ἐξυπηρετοῦσε τὴ θάση, δηλαδὴ τὸ λαό, καὶ συντελοῦσε στὸ πνευματικὸ του ζύπνημα, εἴτε μὲ τὴ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων, εἴτε μὲ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, τὴ γεωγραφία, τὴν ἱστορία καὶ τὰ μαθηματικά. Τὸ λαϊκὸ μας κίνημα προωθοῦσε, ζυπνοῦσε τὴν προοδευτικὴ κοινωνικὴ ἀστικὴ σκέψη. Κατὰ τὸ μεγάλο θεωρητικὸ μας «οἱ διάνοιες εἶναι πάντα δεμένες μὲ ἀόρατα νήματα μὲ τὸν κορμὸ τοῦ λαοῦ κι ἐπηρεάζονται ἀπ' τὶς ζυμώσεις, πού γίνονται βαθιὰ ἐκεῖ κάτω». Οἱ νεοέλληνες διαφωτιστὲς δὲν παρουσιάζουν ὁμοιογένεια στὶς ἀντιλήψεις τους· ἀκολουθοῦν διάφορα φιλοσοφικὰ συστήματα τῆς ἐποχῆς. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν καὶ πολλοὶ συντηρητικοί. Ἄλλοι πάλι παρατοῦν τὶς προοδευτικὲς ιδέες, ὅπως ὁ Βούλγαρις, ὁ Θεοτόκης, ὁ Χριστόπουλος καὶ παίρνουν θέση συμβίβαστικὴ. Ὅλοι ὅμως συμπιπτουν κι ἐνώνονται στὴν ιδέα τοῦ φωτισμοῦ τοῦ γένους μὲ τὰ γράμματα, τὴν παιδεία, τὶς ἐπιστῆμες. Μ' αὐτὸ τὸ κριτήριο μποροῦμε νὰ χωρίσουμε τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς σὲ διαφωτιστὲς καὶ σκοταδιστὲς. Στους δεύτερους πρωτοστατοῦν ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, ὁ Σέργιος Μακραιὸς, ὁ Βουλισμᾶς, ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε' καὶ ἀμέτρητοι ἄλλοι ρασοφόροι. Στὴν πάλη τους ἐνάντια στὸν σκοταδισμό οἱ μεγάλοι διαφωτιστὲς μας ἐμπνέονται ἀπ' τοὺς ἀγῶνες τοῦ λαοῦ μας ἐνάντια στὴν τυραννία καὶ τὴ φεουδαρχία. Ἐτσι ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς παρ' ὅλα τὰ ἐμπόδια, τ' ἀξεπέραστα τεῖχη τοῦ σκοταδισμοῦ, πού ἔβριζε μπροστά του, τὴ λυσσαλέα ἀντίδραση, συνέχισε σὲ αὐξουσα κλίμακα τὸ διαφωτιστικὸ του ἔργο, περνώντας ἀπὸ διάφορα

στάδια και μορφές πάλης και διαφώτισης.

Οι νεοέλληνες διαφωτιστές, ο καθένας ανάλογα με την τοποθέτησή του, άπεικόνιζαν ακόμα και μέσα στα ξηρά μαθηματικά τους έργα, τις διαθέσεις της ελληνικής αγροτιάς ενάντια στον φεουδαρχικό μεσαιωνικό τουρκοκοτζαμπασισμό. Χωρίς το λαϊκό μας κίνημα ούτε οι Έλληνες άστοι του έξωτερικού, ούτε οι Έλληνες διαφωτιστές, που αποτελούν την πνευματική άστική ήγεςία, δέν θα μπορούσαν να παίξουν τó ρόλο του διαφωτιστή, να έγκαθιδρύσουν σχολεία, να μεταδώσουν τὰ φώτα τους. «Οι διαφωτιστές του 18ου αιώνα, τονίζει σύγχρονος ιστορικός, έφεραν βαθειά αλλαγή στην κοινωνική συνείδηση σ' όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Και ή κοινωνική συνείδηση με τή σειρά της προετοίμασε τή Γαλλική Άστική Έπανάσταση. Τò ιδεολογικό αυτό κίνημα δέν ανήκε σε μιὰ χώρα· ήταν κίνημα πανευρωπαϊκό. Ωστόσο στην κάθε χώρα (και περισσότερο, προσθέτω εγώ, στη δική μας) είχε τις ιδιομορφίες του. Δυò πηγές τó τροφοδοτούσαν: Πρώτο, ή ανάπτυξη τών φυσικών επιστημών και τών τεχνικών γνώσεων τής ανθρωπότητας, που ακολουθοῦσε παράλληλα τήν όρμητική ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων. Δεύτερο, ή άνοδος τών αντιφεουδαρχικών επαναστατικών κινήματων». Αὐτή ή άνοδος παρουσιάζεται αὐτὰ τὰ χρόνια στο έλληνικό αντιφεουδαρχικό επαναστατικό κίνημα θυελλώδης, καταπληχτική (με τήν κλεφτουριά, τούς Σουλιώτες, τούς Μανιάτες, τις ακατάπαυτες άνταρσίες τόσο τών δικών μας, τών Σέρβων, όσο και τών Τούρκων πασάδων. Τò ότι ο νεοελληνικός διαφωτισμός κινείται παράλληλα με τó λαϊκό μας κίνημα και δυναμώνει με τήν άνοδό του, τó διαπιστώνουμε από τή μελέτη τής «Έλληνικής Νομαρχίας», που προβάλλοντας τὰ κατορθώματα τής Κλεφτουριάς, τών Σουλιωτών, του Καραγιώργη επιδιώκει ν' αφυπνίσει τήν επαναστατικότητα τών Έλλήνων του έξωτερικού, να τούς πείσει πώς ο τούρκικος φεουδαρχισμός πνέει τὰ λοιπία και πώς ή άπελευθέρωση με λίγη θέληση, με λίγο πατριωτισμό είναι εύκολη. Τò λαϊκό μας κίνημα στη μακρόχρονη διαδρομή του με τις άνταρσίες, τούς ξεσηκωμούς και τούς άγώνες τής

Κλεφτουριάς, ενισχυμένο πάντα απ' τούς πολέμους Βενετιάς και Ρωσίας ενάντια στον κατακτητή, παίρνει έθνική συνείδηση μέσα στα Όρλωφικά, κι ύστερα απ' τή Γαλλική Έπανάσταση παρουσιάζεται παντοδύναμο.

Σ' όλη αὐτή τή διαδρομή του ποτέ δέν έπαψε να έπιδρά στην ιδεολογία τών Έλλήνων λογίων και κληρικών και να τραβά στις γραμμές του πολλούς απ' αὐτούς, όπως ο Σεραφείμ, ο Διονύσιος Σκυλόσοφος κλπ. κλπ. Παράλληλα με τήν άνοδο του λαϊκού μας κινήματος μέσα στον 18' αιώνα, παρουσιάζεται και ή καταπληχτική ανάπτυξη του έλληνισμού τής διασποράς, οικονομική, έμπορική, κοινωνική. Η άστική έλληνική τάξη του έξωτερικού μπαίνει μ' αφάνταστο ζήλο στην ύπηρεσία του διαφωτισμού, χρηματοδοτεί για εκδόσεις, για σύσταση σχολών, για σπουδές στο έξωτερικό, για τήν ίδρυση βιβλιοθηκών. Από τὰ χρόνια του Θωμά Φλαγγίνη († 1648), που στάθηκε ένας πρόδρομος του νεοελληνικού διαφωτισμού στα μέσα του 17ου αιώνα, που στην ψυχή του πρωτοχάραξε ή έθνική συνείδηση, γι' αυτό πολὺ σωστά όνομάστηκε ο πρώτος Έλληνας πατριώτης, ο πρώτος Έλληνας άστός, ή προδρομική μορφή του άστισμού τής διασποράς. Σοφός και έμπορος, επιστήμονας και πολιτικός, δικηγόρος και φιλότεχνος συγκεντρώνει μεγάλο, τεράστιο πλοῦτο, παίρνει πολλά αξιώματα στη Βενετία, τήν όργανώνει σε νεοελληνικό κέντρο διαφωτισμού, χαρίζοντας όλη τήν περιουσία του για τήν ίδρυση του Φλαγγινιανού Έλληνομουσείου, που ή λειτουργία του άρχισε στα 1664 και βάσταξε ως τó τέλος του 18ου αιώνα. Ο Φλαγγίνης στη διαθήκη του μιλάει για έλληνικό έθνος και προσκαλεί «σύμπαν τó Έθνος να βοηθήσει ένα τόσον άξιον και άγιον έργον», δηλαδή τή σχολή του. Μπορούμε να πούμε, πώς ή ίδρυση του Φλαγγινιανού Έλληνομουσείου στα 1664 συμπίπτει μ' ένα προπαρασκευαστικό στάδιο του νεοελληνικού διαφωτισμού, που προετοίμασε μέσα από αφάνταστες δυσκολίες τó φανέρωμά του σε λίγα χρόνια.

Παράλληλα με τó Φλαγγίνη και άλλοι όμογενείς πλούσιοι έμποροι τής Βενετιάς συντρέχουν μ' έθνοπλαστικές επιδιώξεις και μεγάλα κληροδοτήματα, στην ίδρυση

σχολείων μέσα και έξω απ' την Ελλάδα. Στα 1645, δηλαδή λίγα χρόνια πριν απ' το Φλαγγινιανό αρχίζει η εκπαιδευτική αναμόρφωση στα Γιάννινα, με την ίδρυση της σχολής του Γκιούμα, όπου μαθητεύσαν δυο πρόδρομοι του διαφωτισμού, ο Μεθόδιος Ἀνθρακίτης κι ο Γρηγόριος Σουγδουρής. Στα 1675 η Μεγάλη Σχολή του Γκιούμα, όπου δίδαξαν και οι δυο αυτοί διαφωτιστές, κι απ' όπου βγήκαν οί Μπαλάνοι. Στα 1742 ιδρύεται η Μαρουτσαία Σχολή απ' τους μεγαλεμπόρους της Βενετίας αδελφούς Μαρούτση. Στη Σχολή αυτή πρωτοδίδαξε τέσσερα χρόνια με νεωτεριστικό πνεῦμα ο Εὐγένιος Βούλγαρις. Τὸ Φλαγγινιανὸ στὰ χρόνια αὐτὰ περνάει σὲ παρακμή. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κέντρο ἀνδρώθηκαν και δοξάστηκαν με τὸ δημοτικὸ λόγο ο Μηνιάτης, ο Σκουφός, ο Πατούσας, ο Βλάχος. Ὁ Σκουφός, ἐκεῖ ἔκανε τὴν ἐπίκλησή του πρὸς τὸν Παντοκράτορα γιὰ τὸ λυτρωμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπ' τοὺς Ἀγαρηνοὺς. Ὁ Πατούσας ἐκεῖ σύνταξε τὴν περίφημη Ἑγκυκλοπαίδειά του, πὸ μὸρφωσε με τὰ κλασσικά της κείμενα και σχόλια ὅλο τὸν ἑλληνισμὸ μέσα στὸ 18ο αἰῶνα. Ἐκεῖ εἶδε τὸ φῶς ἡ περίφημη συλλογὴ «Ἄνθη Εὐλαβείας» (1708), μιὰ ποιητικὴ ἐξόρμηση τῶν σπουδαστῶν τοῦ Φλαγγινιανοῦ με τὴ δημοτικὴ γλῶσσα γεμάτη πατριωτισμὸ και νεανικὴ ὄρμη. Ἐκεῖ δόθηκε ἡ πρώτη μάχη τοῦ διαφωτισμοῦ με τὴν καθαίρεση και τὴ δίωξη τοῦ προστάτη και καθοδηγητῆ τῆς Σχολῆς, μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελέτιου Τυπάλδου, πὸ ἦταν δημοτικιστῆς, πατριώτης, φωτισμένος κληρικός, πρόδρομος τοῦ Χαντζερῆ και τοῦ Ἰγνατίου Οὐγγροβλαχίας. Ὁ κατατρεγμὸς τοῦ Τυπάλδου ἀνακόπτει τὸ ἔργο τοῦ Φλαγγινιανοῦ και τὸ περιορίζει σὲ μορφωτικὴ ἀπόδοση. Τὸ διαφωτιστικὸ ὅμως ρεῦμα δὲν σταματᾷ, παρά ὅλο και ὀγκώνεται μέσα στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰῶνα, όπου πρέπει ν' ἀναζητήσουμε σὲ πανελλήνια κλίμακα τίς ἀρχές τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, ἀρχίζοντας ἀπ' τὰ Γιάννινα, όπου, ὅπως εἶδαμε, πρωτοφάνηκαν οἱ πρῶτες μεγάλες Σχολές και πρωτοδίδαξαν τρεῖς προδρομικοὶ διαφωτιστές, ο Βησαρίων Μακρῆς, ο Γεώργιος Σουγδουρῆς κι ο Μεθόδιος Ἀνθρακίτης.

Τὰ Γιάννινα ἀναδείχτηκαν ἕνα ἀπ' τὰ πρῶτα και σημαντικώτερα κέντρα τοῦ διαφωτισμοῦ. Ἀπ' τὰ Γιάννινα κι ἀπ' τὴ Σχολή πὸ σύστησε, ὅπως εἶδαμε, ο μεγαλέμπορος Γκιούμας, παράλληλα με τὸ Φλαγγινιανὸ, ἔγινε ἡ ἐξόρμηση τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Ὁ πολὺγλωσσος, πολὺπειρος κ' ἐλευθεριώτατος στίς ἀντιλήψεις του και τολμηρότατος στή διδασκαλία του σχολάρχης Γεώργιος Σουγδουρῆς πρῶτος δίδαξε φυσικὴ και νεώτερη φιλοσοφία και πρῶτος καταδιώχτηκε σὰν νεωτεριστῆς και αἰρετικὸς ἀπ' τὸ ἱερατεῖο (1709). Τὴν ἴδια και χειρότερη καταδίωξη γιὰ τὴ διδασκαλία, τὰ συγγράμματα και τίς ιδέες του δοκίμασε κι ο μαθητῆς τοῦ Σουγδουρῆ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης. Ὁπαδὸς και μεταφραστῆς τοῦ Καρτέσιου και Μαλεμπράνς, ὀρθολογιστῆς, πρῶτος δίδαξε μαθηματικά, γεωμετρία, ἀλγεβρα, τριγωνομετρία, φιλοσοφία. Ὁ Ἀνθρακίτης γιὰ τὴν προοδευτικὴ διδασκαλία του βρῆκε πολλές ἀντιδράσεις κι ἀναγκάστηκε νὰ φύγει ἀπ' τὰ Γιάννινα και νὰ πάει στή Σχολή Καστοριάς, ἀλλὰ κ' ἐκεῖ βρέθηκε ἀντιμέτωπος με τὸ σκοταδισμὸ κ' ἔφυγε γιὰ τὴ Σιάτιστα κι ἀπὸ ἐκεῖ πάλι διωκόμενος γιὰ νεωτερισμὸ και ἀθεΐα γύρισε στήν πατρίδα του, τὰ Γιάννινα και ξαναπῆρε τὴν παλιά του θέση (ἀρχιδιδάσκαλος) στή Σχολή τοῦ Γκιούμα, όπου ἀντιμετώπισε νέες διώξεις τῶν σκοταδιστῶν, πὸ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἀφορισμὸ του και τὴν παύση του ἀπ' τὴ σχολή Γκιούμα, όπου δὲν ξαναδιδάχτηκαν πιά οὔτε φυσικὲς ἐπιστῆμες, οὔτε μαθηματικά. Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὅτι οἱ πρῶτοι τῶν Ἰωαννίνων, σ' αὐτὸ τὸ δρᾶμα τοῦ κατατρεγμοῦ, παρουσιάστηκαν σὰν ὑπερασπιστές του κι ἔστειλαν μιὰ σπουδαία ἀναφορὰ στὸ πατριαρχεῖο γιὰ νὰ σώσουν τὸ φωτισμένο δάσκαλο. Ἀκόμα πὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς, ὅτι ο Μεθόδιος Ἀνθρακίτης «προφασιζόμενος πένταν και ἀσθένειαν» δὲν πῆγε ν' ἀπολογηθῆ και μόνο ὅταν ἀφορίστηκε ἀναγκάστηκε νὰ παρουσιαστῆ και με τίς ὁμολογίες του νὰ ἀθωωθῆ και νὰ γυρίσει πτῶμα στήν πατρίδα του. Στα Γιάννινα λοιπὸν με τὸ Σουγδουρῆ και τὸ Μεθόδιο Ἀνθρακίτη ἔκανε τὸ πρῶτο του φανέρωμα ο νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς κι ἐκεῖ.

κάτω από αφάνταστα δραματικές συνθήκες, έδωσε την πρώτη του μάχη με το σκοταδισμό. "Αν βάλουμε στο νοῦ μας πῶς στὰ 1703 έγινε ἡ ἐπανεκδοση τῆς δημοτικῆς μετάφρασης τῆς Γραφῆς τοῦ Λούκαρη, (ἡ ἀφορισμένη καὶ καμένη στὰ 1638), ἀπ' τὸ Σεραφείμ Μυτιληναῖο, δπου στηλιτεύεται ἡ σκοταδικὴ τάση τοῦ πατριαρχείου· ὅτι στὰ 1711 μπαίνει ἐνεργὰ στὴ σκηνὴ τῆς ἱστορίας μας ἡ Ρωσία καὶ βγαίνει τὸ περίφημο μήνυμα τοῦ Γσάρου, πρὸς τὴν ἑλληνικὴ Κλεφτουριά, ὅλοι οἱ ἀγωνιστὲς νὰ συμπράξουν μαζί του γιὰ τὴν κατανίκηση τῆς Τουρκίας καὶ τὴν ἀπελευθέρωσή τους (ἡμεῖς, γράφει, σὰς ἀπαντιχαίνομε, δὲν εἶναι εὐλογο νὰ ἀργοπορήσετε. Ἐγὼ σὰς κράζω εἰς τὸ ἀσκέρι μου καὶ εἰς τὸ μεγάλο τάμπουρό μου, καὶ ἐσεῖς νὰ φέρετε καὶ πιστοὺς φίλους...) μιὰ πράξη πού ἔδινε ἠθικὸ γόητρο καὶ ἔθνικὸ χαρακτήρα στοὺς ἀγῶνες τῆς Κλεφτουριάς· ἂν λάβουμε ἀκόμα ὑπ' ὄψη ὅτι στὰ 1718 ὑπογράφεται ἡ συνθήκη τοῦ Πασάροβιτς, μετὴν ὁποία ξαναγύριζε ὁ Μοριᾶς στὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ μετὴν τὸ διώξιμο τῶν Βενετσιάνων τὸ ἐμπόριο περνοῦσε στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ Κλεφτουριά ξάπλωνε τὸ πεδίο τῆς δράσης της· ὅτι μετὴν ἴδια συνθήκη ἓνα μεγάλο τμήμα τῆς Μεσευρώπης (Οὐγγαρία) περνοῦσε στὴν κατοχὴ τῆς Ρωσίας καὶ ἀνοίγε ἐλεύθερη ἐπικοινωνία καὶ πατριωτικὴ δράση γιὰ τοὺς Ἕλληνες· καὶ ἀκόμα, ἂν θυμηθοῦμε, πῶς βρισκόμαστε στὰ χρόνια τῆς αὐγῆς τοῦ νεοελληνικοῦ καπιταλισμοῦ, πού παντοδύναμος στὰ εὐρωπαϊκὰ κέντρα ζητοῦσε μαζί με τοὺς ξένους (Γάλλους καὶ Ἄγγλους) ν' ἀνοίξουν οἱ δρόμοι τῆς διείσδυσής του στὴν Ἑλλάδα μετὴν ἀπελευθέρωσή της καὶ νὰ δοῦν τὴν πατρίδα τους νὰ παίρνει τὴν παλιά της δόξα καὶ τὸν ἀρχαῖο της πολιτισμὸ μετὴν τὸ φωτισμὸ καὶ τὴν παιδεία καὶ νὰ παίρνει θέση στὸ πλευρὸ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ συνδυάσουμε ἀπ' τὴ μιὰ μετὴν παράλληλη ἴδρυση σχολειῶν ἀπὸ τοὺς μεγαλειπόρους Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη μετὴν ἐμφάνιση τῶν Φαναριωτῶν, πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ εὐρωπαϊκὴ μόρφωση γιὰ ν' ἀνταποκριθοῦν

στὰ ἀξιώματά τους, εἴτε σὰ γιατροί, εἴτε σὰν δραγουμάνοι καὶ ἡγεμόνες τῆς Μολδοβλαχίας καὶ σὰν τέτοιοι ἀναγκάζονται, ἀκολουθώντας τὶς ἀρχές τοῦ φωτισμένου δεσποτισμοῦ τῆς ἐποχῆς τους, νὰ δεχτοῦν ἀρχικὰ τὸ νεοελληνικὸ διαφωτισμὸ καὶ ἀργότερα νὰ τὸν ὑποστηρίξουν καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς νὰ γίνουν καὶ πρωτόποροι του, ἂν λοιπὸν κάνομε αὐτοὺς τοὺς ἱστορικοὺς συσχετισμοὺς, ἔχουμε ὅλες τὶς προϋποθέσεις, πού μᾶς ἐπιβάλλουν νὰ δεχτοῦμε σὰν χρονολογικὴ ἀφετηρία τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ τὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ πιὸ συγκεκριμένα τὰ χρόνια 1708 - 1718 τότε πού ὁ Σουγδουρῆς πρωτόμπασε τὰ φυσικὰ καὶ μαθηματικὰ στὴ Σχολὴ τοῦ Γκιούμα καὶ εἶδαν τὸ φῶς τὰ «Ἄνθη Εὐλαθείας» κάτου ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς συνθήκες, πού ἀναφέραμε παραπάνω.

Ἀφοῦ ἱστορικοκριτικὰ καθορίσαμε τὶς ἀρχές τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, πού συνταυτίζονται μετὴν τὸ θαμποχάραμα τῆς ἔθνικῆς συνείδησης, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἀντοχή, πού ἔδειξε ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς στὴν ὑπερεκατόχρονη πορεία του, ἀντιμετωπίζοντας ἀφάνταστες ἀντιδράσεις, ὀφείλεται στὴ συνδρομὴ τριῶν παραγόντων: α) στὸ λαϊκὸ ἀντιφεουδαρχικὸ ἀντιστασιακὸ κίνημα, β) στὸ πανευρωπαϊκὸ ἐπαναστατικὸ κλίμα καὶ γ) στὴ συνδρομὴ τῆς προοδευτικῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης τόσο στὸ ἐξωτερικὸ, ὅσο καὶ μέσα στὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδίως στὶς Ἡγεμονίες.

Ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς γιὰ νὰ κατατροπώσῃ τὸ σκοταδισμό ἢ μᾶλλον νὰ τὸν παραμερίσῃ καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ἔργο του χρειάστηκε νὰ περάσῃ ἀπὸ πολλὰ στάδια, νὰ ἐκδηλωθῇ μετὰ διαφορετικὲς κατὰ καιροὺς θέσεις, νὰ ρίξῃ τὸ βάρος του στὶς πιὸ σημαντικὲς γιὰ τὴν ἀνάπλαση τοῦ ἔθνους (γλώσσα, παιδεία). Τὰ στάδια τῆς διαδρομῆς τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, τὰ κέντρα δπου ἔδρασε, οἱ μορφές καὶ οἱ ιδέες τῶν διαφωτιστῶν, ἡ ἀντίδραση πού βρῆκαν ἀπ' τὴν πλευρὰ τῶν συντηρητικῶν, ἀποτελοῦν θέματα, πού θὰ ἐξεταστοῦν στὸ δεύτερο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς μας αὐτῆς.